

Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u poslijeratnom periodu u radovima jugoslavenskih autora

Vlado Cvjetičanin

O različitim aspektima i posljedicama postojanja mješovitih gospodarstava i sloja seljaka-radnika veoma se živo raspravljalo ne samo u našim političkim nego i u znanstvenim krugovima. Naime, broj i kontinuirano povećanje broja ovih gospodarstava i socijalnog sloja tokom cijelog poslijeratnog perioda, izazivalo je (i još uvijek izaziva) niz dilema i aktualnih pitanja. Te se dileme kreću oko njihove korisnosti ili štetnosti za društveni, a posebno ekonomski razvoj, oko pozitivnih i negativnih posljedica njihova postojanja u selu i gradu, odnosno poljoprivredi i industriji, a s tim u vezi i oko toga treba li ili ne stimulirati odnosno destimulirati njihovo dalje postojanje, i dr.

Namjera nam je da na osnovi dosada objavljenih radova pokušamo sumirati barem najosnovnije spoznaje o mješovitim gospodarstvima i seljacima-radnicima. To bi trebao biti prilog stvaranju šire i dokumentiranije osnove za meritornije rasuđivanje o različitim karakteristikama i osobenostima ovih gospodarstava i za eventualno poduzimanje daljnjih istraživanja o njima.

Kada smo prikupili i izvršili analizu većine priloga naših autora o mješovitim gospodarstvima i seljacima-radnicima (knjige, članci, prikazi istraživanja, analize statističke građe i dr.), uočili smo nekoliko osnovnih karakteristika te literature.

Prvo, ona je relativno skromna po sadržaju i obuhvatu tematike. Od radova koji direktno tretiraju ovu temu postoji svega jedna knjiga o seljacima-industrijskim radnicima, zatim tematski dvobroj jednog sociološkog časopisa posvećenog mješovitim gospodarstvima te izvjestan broj članaka objavljenih po raznim časopisima i zbornicima.¹ Sve ostalo su radovi koji na posredan

¹ Ovdje mislimo na doktorsku disertaciju C. Kostića: *Seljaci-industrijski radnici*, Beograd, Rad, 1955. g., zatim na tematski dvobroj časopisa *Sociologija sela*, br. 7—8/1965. g. u izdanju Agrarnog instituta u Zagrebu. Od časopisa u kojima je objavljeno najviše priloga o ovoj temi spomenut ćemo *Ekonomiku poljoprivrede* u izdanju Saveza poljoprivrednih inženjera i tehničara Jugoslavije, *Ekonomsku reviju* — glasilo Zveze ekonomistov Slovenije, *Ekonomski zbornik* u izdanju Ekonomskog fakulteta u Ljubljani, te već spomenutu *Sociologiju sela*.

ili usputan način obrađuju ovu tematiku. Ovakvih radova ima najviše i u svom smo ih osvrtnu obuhvatili u onom opsegu koji nam je bio dostupan, vršeći pri tom nužnu selekciju onih, po našem mišljenju, najznačajnijih.

Drugo, dobar dio literature na koju se osvrćemo tematski je ograničen na interpretiranje statističkih podataka — kao što su popisi poljoprivrede, ankete o individualnim poljoprivrednim gospodarstvima, popisi stanovništva, te djelomično originalnih anketiranih istraživanja. Različit i specifičan pristup ovoj problematici imaju radovi socijalnih i agrarnih geografa, no njih ćemo ovdje usputno dotaknuti.

1. DEFINIRANJE POJMA MJEŠOVITOG GOSPODARSTVA, ODNOSNO SLOJA SELJAKA-RADNIKA

Većina se autora posebno ne zadržava na pitanjima definicije, odnosno preciznog utvrđivanja pojma »mješovito gospodarstvo« i »seljak-radnik«. To je djelomično posljedica oslanjanja na podatke i definicije što ih daje naša službena statistika, a djelomično i posljedica nepostojanja neposrednih istraživanja.²

Kao osnovni kriterij razlikovanja mješovitog gospodarstva od ostalih gospodarstava popis poljoprivrede uzima *dvojakost zaposlenosti aktivnih članova domaćinstva*, odnosno činjenicu da dio članova domaćinstva radi izvan gospodarstva a dio na vlastitom gospodarstvu.³

Ovaj se osnovni kriterij u definiciji dalje precizira sa slijedećim odrednicama:

- a) stalnost zaposlenja izvan gospodarstva,
- b) točno određene djelatnosti zaposlenja izvan gospodarstva,
- c) isključiva zaposlenost na vlastitom gospodarstvu.⁴

Čini se da je definicija mješovitog gospodarstva što ju daje popis poljoprivrede prilično precizna. Ipak ona sadrži niz slabosti na koje želimo ukratko ukazati.

Osnovna slabost ove definicije jest u tome što zanemaruje veličinu dohotka koji se steže radom izvan gospodarstva i radom na gospodarstvu. Odnos između ova dva dohotka je veoma važan u određivanju da li je gospodarstvo (više) poljoprivredno ili (više) mješovito.⁵

² Rijetko poduzimana istraživanja u nas često su polazila od definicije zvanične statistike, kako bi na taj način osigurala usporedivost svojih podataka s podacima zvanične statistike.

³ U dva posljednja popisa poljoprivrede (1960. i 1969) *mješovito se gospodarstvo* definiralo na slijedeći način: »U mešovita gazdinstva svrstana su sva gazdinstva, u kojima ima članova stalno zaposlenih van gazdinstva i članova koji rade kao poljoprivrednici isključivo na sopstvenom gazdinstvu (npr. sin radi u fabrici, a roditelji na gazdinstvu)«.

»Kao stalno zaposleni van gazdinstva popisani su članovi domaćinstva koji su u stalnom radnom odnosu i zaposleni su van gazdinstva u poljoprivredi (zadruga, poljoprivredna dobra) ili nepoljoprivrednim djelatnostima. Ovde se ubrajaju i zanatlije i ugostitelji bilo da rade u sopstvenoj radionici ili ugostiteljskoj radnji ili pak rade kod drugih privatnika«. (*Statistički bilten* SZS, Beograd, br. 720, str. 19. i 20.)

U *čisto poljoprivrednim gospodarstvima* svi aktivni članovi zaposleni su isključivo na svome gospodarstvu; u *nepoljoprivrednim gospodarstvima* svi aktivni članovi domaćinstva stalno su zaposleni izvan gospodarstva; *gospodarstva bez radne snage* nemaju aktivnih članova u domaćinstvu.

⁴ Anketa o individualnim poljoprivrednim gospodarstvima Saveznog zavoda za statistiku uvela je dvije podgrupe unutar mješovitih gospodarstava (pretežno poljoprivredno i pretežno nepoljoprivredno mješovito gospodarstvo), što je prihvatio i posljednji popis poljoprivrede od 1969. godine.

»Da li je mešovito gazdinstvo pretežno poljoprivredno ili pretežno nepoljoprivredno, određuje se prema tome da li veći broj aktivnih članova rade kao poljoprivrednici na svom gazdinstvu, ili je veći broj zaposlen van gazdinstva«. (*Statistički bilten*, Beograd, SZS, 1972, br. 249, str. (4).)

⁵ »Ta definicija ima slabost baš zbog toga što zanemaruje visinu prihoda koji se stežu izvan gospodarstva, ukupno vrijeme provedeno na radu izvan gospodarstva te druge načine ostvarivanja van-poljoprivrednog dohotka, osim putem radnog odnosa (npr. kućna radinost, mirovina, usluge drugim gospodarstvima, sezonski rad itd.)«. V. Puljić: »Mješovita gospodarstva u socijalno-ekonomskoj strukturi našeg sela«, *Sociologija sela*, br. 29—30 (1970, str. 98).

U uskoj vezi s tim je i pitanje stjecanja dohotka sezonskim, povremenim i privremenim radom izvan gospodarstva, ili koji drugim načinom u okviru domaćinstva. Na taj način stečeni dohodak često može biti veći od onoga koji je nastao kao rezultat stalnog zaposlenja. To se posebno odnosi na slučajeve privremene zaposlenosti poljoprivrednika u inozemstvu.

Za definiciju mješovitog gospodarstva značajno bi bilo i razlikovati članove domaćinstva stalno zaposlene izvan gospodarstva prema srodnosti s kućedomaćinom, odnosno da li je zaposlen kućedomaćin ili netko drugi.⁶ Neki autori daju ovom kriteriju toliki značaj da pravim mješovitim gospodarstvima smatraju samo ona iz kojih je samo kućedomaćin stalno zaposlen izvan gospodarstva.

Da li je, i u kojoj mjeri, stalno zaposlen izvan gospodarstva angažiran u obavljanju poslova na vlastitom gospodarstvu, slijedeće je značajno pitanje za definiciju mješovitog gospodarstva.⁷

Nema sumnje da su ta dva kriterija ključna za utvrđivanje kategorije seljaka-radnika.

Definicija mješovitog domaćinstva u poslijeratnim popisima stanovništva znatno se razlikuje od one iz popisa poljoprivrede. Tročlanu podjelu domaćinstava na poljoprivredna, nepoljoprivredna i mješovita nalazimo samo u popisu od 1961. i 1971. godine. Kriterij razlikovanja bili su izvori prihoda domaćinstva (isključivo od rada na vlastitom gospodarstvu, isključivo od rada izvan gospodarstva, zajedno od rada na vlastitom gospodarstvu i rada izvan njega). Prihoda od rada izvan gospodarstva računali su se iz svih izvora, a ne samo od stalnog zaposlenja, što smatramo ispravnim. Iz podataka ostalih popisa stanovništva može se samo posredno zaključivati o »stupnju mješovitosti« poljoprivrednih domaćinstava.⁸

Razmatranja nekih naših autora interesantna su i vrijedna pažnje, naročito za buduća istraživanja o seljacima-radnicima i mješovitim gospodarstvima u nas.

Stane Krašovec je jedan od rijetkih koji je detaljno obradio problem definiranja pojma seljak-radnik, odnosno mješovito gospodarstvo. Njegova se analiza ovih pojmova zasniva na međunarodnim poređenjima, pa je utoliko vrednija pažnje.⁹

Konstruktivni elementi pojma mješovito gospodarstvo, odnosno pojma seljak-radnik, prema S. Krašovcu su slijedeći:

a) dvostruko zaposlenje (od kojih je jedno obavezno): poljoprivredno, na vlastitom gospodarstvu, a drugo u nekoj nepoljoprivrednoj djelatnosti, izvan gospodarstva, obično u industriji ili nekoj drugoj urbanoj profesiji. Ovakva

⁶ Analitička obrada popisa poljoprivrednih gospodarstava omogućava izdvajanje grupe mješovitih gospodarstava iz kojih je samo kućedomaćin stalno zaposlen izvan gospodarstva. Međutim, ostali članovi domaćinstva stalno zaposleni izvan gospodarstva pa mogu se barem ne u objavljenim podacima, na ovaj način identificirati, npr. žena kućedomaćina, sin ili kćerka kućedomaćina, itd.

⁷ O ovome se posredno može zaključivati na osnovi podataka popisa poljoprivrede o učestalosti vraćanja stalno zaposlenih u domaćinstvo (dnevno, tjedno, mjesečno).

⁸ Prema popisu stanovništva od 1948. godine podjela domaćinstava na poljoprivredna i nepoljoprivredna vršena je na osnovi zanimanja kućedomaćina. Na ovaj je način jedan broj poljoprivrednih (u stvari mješovitih) ubrojen u nepoljoprivredna domaćinstva. Prema popisu od 1953., godine podjela domaćinstava je vršena na osnovi utroška radnog vremena svih odraslih članova domaćinstva, tako da je poljoprivredno domaćinstvo bilo ono koje je na radove u poljoprivredi trošilo više od 50% radnog vremena. Slično kao u popisu od 1948. godine, na ovaj je način izvjestan broj mješovitih domaćinstava ubrojen u nepoljoprivredna.

⁹ S. Krašovec: »K splošnemu vprašanju kmeta-delavca«, *Ekonomski zbornik*, VII, I snopić, Ljubljana, Ekonomska fakulteta, 1965; te pod istim naslovom u *Ekonomskoj reviji*, Ljubljana, 1974, št. 2—3.

kombinacija dvostruke zaposlenosti jedne osobe (jedna osoba s dva zanimanja) specifična je i razlikuje se od svake slične kombinacije bavljenja dvostrukim poslom bilo u poljoprivredi bilo izvan nje;

b) dvostruka zaposlenost seljaka-radnika u suštini je porodični institut i nije moguć izvan poljoprivrednog domaćinstva-gospodarstva, a u kojemu su svi odrasli članovi — bez obzira na radno vrijeme — ekonomski aktivni. U ovom kontekstu, za određivanje mješovitog gospodarstva bitno je da član domaćinstva — zaposlen u izvanpoljoprivrednoj djelatnosti — poslije rada izvan gospodarstva zajedno sa svojom porodicom radi na svome gospodarstvu ili samo upravlja njime. Dakle, isključuju se slučajevi samo boravka-stanovanja u domaćinstvu bez učestvovanja u radu na gospodarstvu. Uz to za status seljaka-radnika nije bitan srodnički odnos prema kućedomaćinu;¹⁰

c) po trajnosti je nepoljoprivredno zaposlenje stalno, što znači da ono ne može biti povremeno, privremeno ili sezonskog karaktera. Dakle, seljak-radnik je po svome kriteriju potpuni radnik, a ne poluradnik;¹¹

d) po strukturi ukupnog dohotka mješovito domaćinstvo je specifično: ono ostvaruje dva dohotka iz dvije različite djelatnosti — s vlastitog gospodarstva i radom u nekoj nepoljoprivrednoj djelatnosti; svaki dohodak za sebe je nedovoljan za izdržavanje porodice na nivou prosječnog standarda radnog stanovništva uže regije ili zemlje; nepoljoprivredni dohodak ima veći značaj u budžetu mješovitog domaćinstva nego u čistom poljoprivrednom domaćinstvu; nepoljoprivredni dohodak dostiže bar polovinu od ukupnog dohotka domaćinstva s većim zemljišnim posjedom, ili do dvije trećine dohotka domaćinstva s manjim posjedom;

e) prema veličini zemljišnog posjeda gospodarstvo seljaka-radnika se kreće između donje granice — na kojoj se nalazi vlasnik malog vrta od kojeg ostvaruje ekonomski beznačajan prihod, i gornje granice — na kojoj se nalazi čisto poljoprivredno gospodarstvo koje može osigurati punu osnovu egzistencije bez dodatne zarade izvana;¹²

f) po nastanku je dvostruko zaposlenje seljaka-radnika samoniklo, nastalo kao rezultat višeg stupnja razvoja podjele rada između grada i sela, koji je doveo do stroge podjele poslova po sadržaju i mjestu — poljoprivredni i nepoljoprivredni, kao i do prijelaza iz isključivo seljačkog načina života na dvovršno poljoprivredno-urbano zaposlenje. Ovakvo porijeklo statusa seljaka-radnika isključuje slučajeve dvojnog zaposlenja koji su nastali kao rezultat stare seoske podjele rada u okviru samog gospodarstva (kolarski i kovački zanati na primjer), ili kao rezultat suvremenoga pokreta »natrag na selo« »natrag na zemlju« i slično.

¹⁰ Drugačije stajalište autor iznosi na drugom mjestu, gdje »mješovito gospodarstvo definira kao ono gospodarstvo u kojem *domaćin porodice* (podcrtao V. C.) ima redovito dvostruko zaposlenje . . .«. (S. Krašovec: »Budućnost mješovitih gospodarstava«, *Sociologija sela*, br. 7—8/1965). Upozoravam na mogućnost da ovo »nepodudaranje proizlazi iz razlikovanja pojmova seljak-radnik i mješovito domaćinstvo. U ovom drugom slučaju važno je tko je stalno zaposlen izvan gospodarstva (kućedomaćin).

¹¹ U vezi s ovim kriterijem autor ističe da je sve teže razgraničavati sezonsku i povremenu zaposlenost od stalne zaposlenosti, s obzirom na sve veći dohodak koji se može ostvariti ovakvim zaposlenjima (npr. u šumarstvu, građevinarstvu, a dodali bismo još i u turizmu, te trajnijim radom u kućnoj radinosti, privremenim radom u inozemstvu, itd.).

¹² Autor nigdje ne navodi koliko iznose granice između kojih se kreće veličina mješovitog posjeda. Smatra se da one iznose oko 0,5 ha (donja granica) i oko 3 ha (gornja granica), uz određene regionalne varijacije, posebno za brdsko-planinske krajeve naše zemlje.

Na osnovi naprijed navedenih odrednica autor daje sljedeću definiciju mješovitog gospodarstva:

»Mješovito gospodarstvo se definira kao ono gospodarstvo u kojem domaćin porodice ima redovito dvostruko zaposlenje, naime on je s jedne strane stalno zaposlen u nepoljoprivrednim djelatnostima kao radnik, službenik, samostalni zanatlija, trgovac ili pripadnik slobodne profesije, a s druge strane radi u poljoprivredi, na posjedu koji nije dovoljno velik za potpunu uposlenost«.¹³

Za *Cvetka Kostića* pojam seljaka-radnika ili »mešovito radnika«, kako ga još naziva, svodi se:

a) na »stalno vođenje dve ekonomije« (rad u industriji i rad na vlastitoj zemlji);

b) na stalna dva izvora prihoda (zarada u poduzeću i prihod od rada na zemlji);

c) na razdvojenost mjesta rada i mjesta stanovanja (»stanuje u selu a radi u industrijskom poduzeću«).¹⁴

Kada govori o strukturi »industrijske radne snage sa sela«, isti autor razlikuje tri grupe seljaka-industrijskih radnika: polutan, sezonske radnike-seljake i povremene radnike-seljake. Na ovaj način autor relativizira stalnost vođenja dviju ekonomija i stalnost dvaju izvora dohotka, kao dva temeljna kriterija za definiranje ovoga sloja u selu.

Najpotpuniju definiciju seljaka-radnika autor daje u radu relativno novijeg datuma:

»Pored ove, postoji još jedna velika kategorija seljaka koja je takođe na svoj način ukopčana u industrijski rad. Takvi seljaci rade po fabrikama i rudnicima, ali i dalje održavaju veze sa selom. Pitanje svog opstanka oni su rešili tako što su se zaposlili u industrijskom preduzeću, ali i dalje obrađuju svoja imanja u selu. Zbog toga njihovi porodični budžeti imaju paralelno dve vrste prihoda, od rada u industriji i od obrade zemlje«.¹⁵

U svojim radovima o selu i poljoprivredi, *Stipe Šuvar* uzima kao osnovne elemente definicije mješovitog gospodarstva: dvojnost zanimanja članova domaćinstva i dvojnost dohotka domaćinstva.

Seljaci-radnici i seljaci-službenici »su ljudi sa dva zanimanja i dva dohotka«, koji drže zemlju i ostaju živjeti u selu. Pluralitet izvora dohotka (rad, usluge, prihodi sa zemlje) olakšava im i poboljšava život«. To je, nastavlja autor, rezultat »polovične deagrarizacije«, odnosno nepotpunog odvajanja seljaka od zemlje i rada na njoj.¹⁶

Šuvar razlikuje *stalne* i *povremene* seljake-radnike (službenike), koji kraće ili duže vrijeme u godini rade u nekoj nepoljoprivrednoj djelatnosti. Njihove posjede autor naziva djelomično odnosno nepotpunim, navodeći pri tom i odgovarajući engleski termin »part-time farms«.¹⁷

¹³ S. Krašovec: »Budućnost mješovitih gospodarstava«, *Sociologija sela*, br. 7—8/1965, str. 5.

¹⁴ C. Kostić: *Seljaci-industrijski radnici*, Beograd, Rad, 1955, str. 8, 9, 13, 14. i 15.

¹⁵ C. Kostić: *Sociologija sela*, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1969, str. 241.

¹⁶ S. Šuvar: *Između zaseoka i megalopolisa*, Zagreb, Centar za sociologiju sela IDIS-a, 1973, str. 13, 38. i 67.

¹⁷ S. Šuvar: »Osnovne karakteristike i uvjeti procesa područstvljavanja zemlje u Jugoslaviji«, *Sociologija sela*, br. 11—12/1966, str. 44.

Širi pojam od seljaka-radnika je, po Šuvaru, *poljoprivredni nepoljoprivrednik*, podrazumijevajući pod njime poljoprivrednog stanovnika koji, pored prihoda sa svoga gospodarstva, na razne načine ostvaruje stalne ili povremene prihode izvan gospodarstva, kao npr. stalnim, privremenim i povremenim zaposlenjem u nekoj nepoljoprivrednoj djelatnosti, bilo u zavičajnom kraju ili izvan njega, prihodi od turizma, raznim pomoćima od odseljene rodbine i sl.¹⁸

Određeni broj autora kao osnovni kriterij za definiranje mješovitog gospodarstva uzima visinu dohotka koju ova domaćinstva ostvaruju radom u nepoljoprivrednim djelatnostima. Prava mješovita domaćinstva su samo ona koja ostvaruju preko 50% svojih ukupnih novčanih primanja radom izvan gospodarstva, odnosno u nepoljoprivrednim djelatnostima. Poljoprivredna domaćinstva koja se približavaju takvom odnosu novčanih primanja od rada na gospodarstvu i od rada izvan gospodarstva su mješovito — prelazna domaćinstva, dok domaćinstva u kojima je dohodak s gospodarstva dominantan predstavljaju poljoprivredna domaćinstva.¹⁹

U pogledu odnosa između rada na gospodarstvu i rada izvan gospodarstva, ili između dohotka zarađenog radom na vlastitom gospodarstvu i radom u nekoj nepoljoprivrednoj djelatnosti, karakteristično je da neki autori onaj prvi rad, odnosno dohodak, nazivaju *dopunskim*, dok neki drugi *dopunskim* nazivaju onaj drugi rad, odnosno dohodak.

2. UZROCI NASTAKA MJEŠOVITIH GOSPODARSTAVA ODNOSNO SLOJA SELJAKA-RADNIKA

Uzroci nastanka mješovitih gospodarstava odnosno sloja seljaka-radnika veoma su kompleksni i različiti.

Sve smo te uzroke, sasvim uvjetno, podijelili u dvije grupe: 1) uzroci koji potječu iz poljoprivrede, ili tzv. interni uzroci, i 2) uzroci koji dolaze izvan poljoprivrede, ili tzv. eksterni uzroci.

U grupi internih uzroka, tj. onih koji se nalaze u samoj poljoprivredi, najčešće se spominje slijedećih desetak uzroka:

1. Mala prosječna veličina našeg gospodarstva, odnosno male zemljišne površine kojim raspolaže relativno velik broj naših poljoprivrednih domaćinstava, nedostatna je egzistencijalna osnova članovima domaćinstava koji na njima žive.²⁰

Povodom veličine zemljišnog posjeda kao faktora zapošljavanja izvan gospodarstva S. Krašovec piše: »Dok 'granični', 'čisti' poljoprivrednik posjeduje gospodarstvo koje je preveliko za kombiniranje intenzivnog gospodarenja sa nepoljoprivrednim zaposlenjem, dotle vlasnik gospodarstva sa površinom ko-

¹⁸ S. Šuvar: »Poljoprivredni nepoljoprivrednici«, *Sociologija sela*, br. 1/1963, str. 84.

¹⁹ S. Komar: »Neki problemi sela i seljačkih gazdinstava«, *Socijalizam*, br. 5/1962.

²⁰ V. Puljiz piše: »Stanovnici s manjih i ekonomski slabijih posjeda češće se zapošljavaju u selu ili u obližnjim privrednim centrima postajući tako seljaci-radnici«. (»Iseljavanje iz sela i poljoprivrede«, *Sociologija sela*, br. 27—28/1965, str. 21.)
Na ovaj uzrok upozoravaju i drugi autori, kao npr. M. Jevđović koja piše: »Najviše stanovništva se zapošljava iz gazdinstava sa malim posedom, s obzirom da mali posed ne omogućuje domaćinstvima sa većim brojem članova povoljne uslove za normalnu egzistenciju.« (M. Jevđović: »Karakteristike podruštvljavanja zemljišta u Vojvodini sa posebnim osvrtom na faktore podruštvljavanja«, *Sociologija sela*, br. 11—12/1966, str. 86.)

ja ne zahtijeva punu uposlenost, cijeli dan nije vezan za zemlju, te mu preostaje vremena za neko drugo dodatno redovno zaposlenje izvan poljoprivrede.²¹

2. U najneposrednijoj vezi s malom površinom gospodarstava, a kao snažan motiv zapošljavanja izvan gospodarstva, ističe se agrarna prenapučenost, odnosno nedovoljna uposlenost i iskorištenost radne snage na gospodarstvu, što se manifestira ili kao potpuna ili kao prikrivena nezaposlenost (višak radne snage).

Neka neposredna istraživanja stavljaju ovaj uzrok u prvi plan,²² dok mu neki autori daju izuzetan i širi značaj u našoj suvremenoj stvarnosti.²³

3. Veličina i sastav domaćinstva su značajni faktor tako da što je domaćinstvo brojnije i što je veća zastupljenost muških članova u njemu, to je i pritisak na zapošljavanje izvan gospodarstva veći.²⁴

4. Dohodak od rada na gospodarstvu je nedovoljan i on ne osigurava niti minimalan životni standard članovima domaćinstva. Također je niži i nivo dohotka u poljoprivredi u odnosu na dohodak koji se ostvaruje radom izvan gospodarstva, u nepoljoprivrednim djelatnostima. Uz ovo se ističe i oscilatornost, nesigurnost i neregularnost dohotka što se stječe u poljoprivredi, tj. radom na gospodarstvu.

Na ovaj uzrok upozorava veći broj autora, stavljajući ga po redosljedu često na prvo ili među prva mjesta uzroka.²⁵

5. Nestabilnost tržišta poljoprivrednih proizvoda i njihova deficitarnost utječu na zaposlene s posjedom da održavaju vlastitu poljoprivrednu proizvodnju i da na taj način sami sebi osiguraju jeftinu opskrbu, s najnužnijim poljoprivrednim proizvodima. S druge strane, nerazvijenost tržišta poljoprivrednih proizvoda značajno smanjuje mogućnost unovčavanja viškova poljoprivrednih proizvoda, a također i snabdijevanje kupovinom za gotov novac.²⁶

²¹ Vidjeti rad S. Krašovca, »Budućnost...«, str. 6. i 7.

²² Na osnovi anketnih istraživanja, J. Sparavalo navodi slijedeće razloge zapošljavanja seljaka izvan gospodarstva: nedovoljna uposlenost na gospodarstvu i nedovoljnost sredstava za život od rada na gospodarstvu (61% respondenata), zatim težnja da se prihodima izvan gospodarstva poboljša poljoprivredna proizvodnja. (J. Sparavalo: »Tendencije u razvoju individualnih gazdinstava, školovanju omladine i napuštanju gazdinstava i sela na području srednje Posavine«, *Sociologija sela*, br. 21/1968, str. 53.)

²³ »Agrarna prenaseljenost je značajan ekonomski faktor koji utječe na migraciju članova seljačkih domaćinstava, koji su zbog toga prisiljeni da traže dohotke i izvore prihoda u drugim privrednim djelatnostima, ali u pravilu zadržavaju svoj posjed u cilju sticanja dopunskih prihoda iz poljoprivrede, ako im glavni prihodi iz drugih djelatnosti nisu dovoljni.« (Lj. Božić: »Neke karakteristike mješovitih gospodarstava u Bosni, *Sociologija sela*, br. 7—8/1965, str. 48.)

»Kada se radi o našoj stvarnosti, treba kao poseban uzrok 'bega sa sela' istaći i agrarnu prenaseljenost pojedinih seoskih područja koja je znatno uticala na prelazak agrarnog stanovništva u druge delatnosti, pa i u gradove. Agrarna prenaseljenost ima stvarno vrlo teške društveno-ekonomske posledice. (V. Đurić: »Beg sa sela' i njegove ruralne i urbane implikacije«, *Sociologija sela*, br., 13—14/1966, str. 20.)

²⁴ »I veličina domaćinstva, ili bolje reći sastav domaćinstva s obzirom na privrednu aktivnost i pol, značajno utiče na formiranje kategorije radnika zaposlenih izvan gazdinstava.« (P. Marković: »Individualna gazdinstva Pologa prema zanimanju privredno aktivnih lica«, *Sociologija sela*, br. 35—36/1972, str. 92.)

²⁵ Govoreći o uzrocima nastanka mješovitih gospodarstava V. Puljiz piše: »Zašto stanovništvo napušta poljoprivredu? Kratko rečeno, uzroci su slijedeći: individualno poljoprivredno gospodarstvo je nedostatna egzistencijalna osnova: poljoprivrednici imaju niži dohodak od drugih kategorija stanovništva, a uz to je taj dohodak nesiguran i neregularan (oscilacije proizvodnje i oscilacije tržišta)«. (V. Puljiz: »Deagrarizacija stanovništva i agrarna politika«, *Sociologija sela*, br. 39/1973, str. 101.) Slično postupaju i P. Marković stavljajući ovaj uzrok na prvo mjesto u nabrajanju najvažnijih uzroka nastanka mješovitih gospodarstava. (P. Marković: »Agrarna politika Jugoslavije i rezultati u proizvodnji«, *Sociologija sela*, br. 29—30/1970, str. 31.)

²⁶ »Kao što smo već napomenuli, zemlja ostaje dijelom nužni oslonac sve dok poljoprivredna proizvodnja sasvim ne bude podmirivala potrebe tržišta (podcrtao V. C.), dok ona toliko ne pojeftini da individualni proizvođač neće imati računa, osim na uskom tlu specijalizirane proizvodnje u dvorištu i vrtu, proizvodi na niskom tehnološkom nivou i sa tendencijom dezinvestiranja, zatim dok on na radnom mjestu ne bude imao veće dohotke (podcrtao V. C. kojim će na tržištu nabavljati sve jeftinije prehrambene proizvode (»Neke promjene u agrarnoj strukturi Hrvatske«, *Sociologija sela*, br. 1/1963, str. 57.)

6. Nepovoljni su uvjeti rada u poljoprivredi, a niža je i razina kulturnih i drugih životnih uvjeta u selu.²⁷

7. Seljaštvo teži poboljšanju svoga životnog standarda, te nastoji pribaviti novčana sredstva za svoje različite potrebe, kao što su npr. ulaganje u poljoprivrednu proizvodnju radi njezina unapređenja za školovanje djece, plaćanje poreza, podmirivanje selidbenih troškova, ulaganje u životni standard i povećanje vlastite kupovne moći, itd.²⁸

8. Poboljšanje općih životnih uvjeta u selu, što se ogleda prvenstveno u izgradnji puteva, elektrificiranosti domaćinstava, izgradnji raznih društveno-ekonomskih institucija, i sl. također je jedan od katalizatora koji pospešuju prelazak (potpuni ili djelomični) u nepoljoprivredne djelatnosti.²⁹

9. Dalje usitnjavanje gospodarstva koje nastaje iz različitih razloga (npr. nasljedno pravo u nekim krajevima).³⁰

10. Tradicionalna vezanost za zemlju, naročito u nekim našim krajevima.³¹

11. Oskudni su prirodni uvjeti za razvoj poljoprivrede, a struktura nepoljoprivrednih djelatnosti u našim obalnim područjima je specifična (pomorstvo i turizam).³²

12. U grupu tih uzroka ubraja se i dužina »teritorijalizacije« poljoprivrednog stanovništva, naročito u nekim područjima naše zemlje, kao što je npr. Vojvodina.³³

U grupu internih ubrajamo i razne druge uzroke o kojima, ograničenog prostora radi, nećemo raspravljati.

Druga grupa uzroka koje smo uvjetno nazvali *eksternim*, također je veoma brojna. Ovdje ćemo navesti samo one glavne.

1) Razvoj industrije i podjele rada značajan je faktor nastanka mješovitih gospodarstava. Naročito je razvoj radno-ekstenzivne industrije omogućio masovno zapošljavanje nekvalificirane radne snage iz sela.³⁴

²⁷ »S obzirom na svoje životne aspiracije ono (seljaštvo, op. V. C.) se rado odvajala od zemljišnog posjeda, međutim s obzirom na svoje životne uvjete nerado napušta taj posjed.« (Neke promjene u agrarnoj strukturi Hrvatske», *Sociologija sela*, br. 1/1963, str. 52.)

²⁸ »Na pojavu dvostrukog zanimanja svakako utječe i težnja poljoprivrednog stanovništva da zaposlenjem u nepoljoprivrednim djelatnostima poveća životni standard i ojača svoju kupovnu moć.« (S. Livada: »Mješovita gospodarstva u Jugoslaviji«, *Sociologija sela*, br. 7—8/1965.)

²⁹ »Za iseljavanje nije dovoljna samo repulzivna snaga siromaštva i bijede, nego su za to potrebni i preduvjeti u ekonomskoj bazi, seoskoj sredini i porodici, kao i kanali socijalne pokretljivosti — škola, institucije za povezivanje sa svijetom, blizina industrijskih objekata i tome slično. (V. Puljiz: »Iseljavanje stanovništva iz sela i poljoprivrede«, *Sociologija sela*, br. 27—28/1970, str. 21.)

³⁰ »Naime, uporedo sa smanjenjem veličine zemljišnog posjeda, članovi seljačkih gazdinstava najnižih posjedovnih kategorija u sve se većem broju zapošljavaju u vanpoljoprivrednim delatnostima ili u poljoprivredi društvenog sektora.« (B. J. Dimković: »Proces deagrarijacije stanovništva sela u Vojvodini«, *Sociologija sela*, br. 34/1971, str. 105.)

³¹ »Nepotpuna emancipiranost od zemljišne prenosivosti prenosi se sa starije na mlađu generaciju, a mala udaljenost privredne organizacije od mjesta stanovanja zaposlenih tome pogoduju. Prema tome disperzija u seoskim rajonima uvjetuje formiranje većeg broja radnika s ovakvim dvostrukim društvenim statusom.« (I. Perić: »Radnici-seljaci u industrijskim poduzećima«, *Sociologija sela*, br. 7—8/65, str. 62.)

³² »Veći broj mješovitih domaćinstava na Mediteranu, naročito u njegovom jadranskom delu, javlja se i kao rezultat oskudnih prirodnih uslova za razvoj poljoprivrede. Mala površina zemljišta koja se može obrađivati i za koju je trebalo uložiti mnogo truda da bi se privela u stanje pogodno za obradu, upućivala je neposredno stanovništvo iz poljoprivrede u druge aktivnosti i zanimanja.« (P. Marković: »Društveno-ekonomska kretanja na selu mediteranskog područja Jugoslavije«, *Sociologija sela*, br. 16/1967, str. 29.)

³³ »Pored uticaja blizine gradskog područja, na izmenu strukture domaćinstava uticao je i stepen »teritorijalizacije« stanovništva. U opštinama gdje je teritorijalizacija slabija, tj. u opštinama gdje ima više doseljenog stanovništva, naročito sa područja Vojvodine, intenzivnije je bilo zapošljavanje van gazdinstva, pa je i procenat mešovityh, nepoljoprivrednih i domaćinstava bez aktivne radne snage veći.« (M. Jevdović: »Karakteristike područjavanja zemljišta u Vojvodini sa posebnim osvrtom na faktore područjavanja«, *Sociologija sela*, br. 11—12/1966, str. 89.)

³⁴ »Tip mješovitog gospodarstva je upravo posljedica zapošljavanja pojedinih članova poljoprivrednog gospodarstva u nepoljoprivrednim djelatnostima izvan gospodarstva i na taj način se u našoj stvarnosti stvorio, tip mješovitog gospodarstva i kategorija radnika-seljaka, odnosno seljaka-radnika.« (I. Klauzer: »Struktura poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava«, *Sociologija sela*, br. 1/1963, str. 26.)

Nadalje, način rasporeda privrednih objekata također je imao utjecaja na manju ili veću rasprostranjenost mješovitih gospodarstava. Poznato je, naime, da decentralizirani ili disperzirani raspored industrije više pogoduje nastajanju mješovitih gospodarstava, jer jedan od osnovnih ciljeva takvog načina građenja industrije jest osiguranje jeftine i u neposrednoj blizini stacionirane radne snage.

2) Nizak i nedovoljan osobni dohodak nekvalificirane radne snage u industriji, među kojom ima najviše radnika-seljaka, uvjetuje neophodnost dopunskog rada na gospodarstvu.

Međutim, po našem mišljenju ovaj se razlog neopravdano ograničava na nekvalificiranu radnu snagu. Ako se kao osnova uzmu zvanični podaci o kretanju osobnih dohodaka u našoj privredi, naročito u granama koje pretežno zapošljavaju seljake-radnike (industrija, građevinarstvo, rudarstvo), onda se ovaj razlog slobodno može protegnuti i na više kvalifikacije (PKV i KV-radnike).³⁵

3) Dobra saobraćajna povezanost naselja, posebno gradskih i industrijskih sa seoskim naseljima, dobiva sve veći značaj. Uslijed permanentne modernizacije prijevoza putnika u našoj zemlji znatno se skraćuju distance i potrebno vrijeme putovanja od mjesta boravka do mjesta rada. Danas imamo slučajeve da je mjesto rada udaljeno od mjesta boravka i po nekoliko stotina kilometara.³⁶

4) Orijentaciji mladih poljoprivrednika na rad izvan gospodarstva (na što sve jače u posljednje vrijeme utječe napredak školstva i sve veće mogućnosti školovanja seoske omladine) znatno doprinose upravo prihodi koji se stječu radom izvan gospodarstva.³⁷

5) Beneficije što se stječu iz radnog odnosa, a koje se protežu i na članove porodice zaposlenog (zdravstveno, mirovinsko i invalidsko osiguranje, dječji dodatak itd.),³⁸ također su značajan faktor dopunskog rada.

6) Reduciranje dužine radnog dana i tjedna u nepoljoprivrednim djelatnostima, tj. prijelaz na 5-dnevni radni tjedan (a to istovremeno znači povećanje vremena za rad u poljoprivredi), olakšao je položaj već zaposlenih seljaka-radnika, a stimulirao novo zapošljavanje seljaka-radnika. U tom smislu seljacima-radnicima pogoduje i opće poboljšanje uvjeta rada u industriji (radni uvjeti, zaštita na radu, ishrana, regresi za godišnji odmor, prijevoz itd.).

7) Visoki izdaci za stanovanje i druge životne potrebe u gradu utječu na zadržavanje stalnog boravka porodice seljaka-radnika u selu.

³⁵ »Nivo dohotka zaposlenih nije tako visok da omogućuje potrošnju porodice na određenom stepenu današnje potrošnje, pa je nužno da članovi porodice (žena, deca, ev. roditelji) i delimično zaposleni radnici rade istovremeno i na gazdinstvu radi obezbeđenja proizvoda za hranu, odnosno dopunskog izvora prihoda i povećanja dohotka realizovanog u vanpoljoprivrednim delatnostima. To su tzv. *mešovita gazdinstva*«. (S. Popović, »Individualno gazdinstvo u integracionim procesima poljoprivrede Jugoslavije«, *Ekonomika poljoprivrede*, br. 11—12/1971, str. 742.)

³⁶ Na dobre saobraćajne veze kao faktor pokretljivosti poljoprivrednog stanovništva, posebno kao faktor nastanka mješovitih gospodarstava, ukazuju i mnogi naši autori, a posebno socijalni geografi: V. Klemenčić, Ivan Crkvenčić, Mladen Friganović, Miroslav Sić, Stanko Žuljić, i dr. Radovi ovih autora većinom su objavljeni u geografskim časopisima i zbornicima koji izlaze u Zagrebu i Ljubljani.

³⁷ »Jedan manji dio (omladine, primjedba V. C.) zapošljavao se izvan gospodarstva, ali je i dalje ostajao da živi na njemu. U prvo vrijeme seoska omladina pretežno se zapošljavala kao nekvalificirana radna snaga, najčešće nedovoljno obrazovana, a nekad i nepismena, da bi se istom kasnije školovala i stjecala radne kvalifikacije. Potpunijom realizacijom obaveznog osnovnog školovanja i na selu se situacija bitno mijenja. Osnovna škola postaje sada najmasovniji i najpristupačniji kanal društvene pokretljivosti seoske omladine«. (E. Dilić: »Aspiracije i profesionalna orijentacija seoske omladine«, *Sociologija sela*, br. 10/1965, str. 18.)

³⁸ »Motivi zapošljavanja kućedomaćina kriju se velikim dijelom i u socijalnim pravima koja na osnovu toga vuče cijela uža porodica.« (V. Cvjetičanin: »Međuseljački promet zemlje«, *Sociologija sela*, br. 2/63, str. 36.)

8) Nesigurnost statusa nekvalificiranog radnika u industriji i strah od otpuštanja uzrokom su da se on veže i za svoje gospodarstvo.

9) Disproporcija između razine deagrarizacije i razine urbanizacije, što se ogleda prije svega u zaostajanju stambene izgradnje u gradskim naseljima, također smanjuje mogućnosti preseljenja u grad stalno zaposlenih sa gospodarstva.³⁹

Osnovne slabosti analize uzroka nastanka mješovitih gospodarstava koje nalazimo u većine autora u našoj literaturi višestruke su. Prvo, većina uzroka nije dovoljno specificirana, odnosno oni se dovoljno ne diferenciraju u odnosu na uzroke deagrarizacije uopće, odnosno potpune deagrarizacije. Drugo, cijeli niz navedenih uzroka nema karakter samostalnog uzroka, već proizlaze jedan iz drugoga, pa je ponekad teško razlučiti uzrok od posljedice, glavni uzrok od sporednog uzroka ili izvedenog uzroka. Rijetko se ukazuje na njihovu uzajamnu povezanost i uvjetovanost. Treće, gotovo nigdje u radovima naših autora ne nalazimo valorizaciju pojedinih uzroka, u smislu isticanja što su glavni a što sporedni uzroci, ili u kojoj su mjeri utjecali jedni a u kojoj drugi uzroci. To je vjerojatno posljedica malog broja radova koji se zasnivaju na neposrednim istraživanjima, ili je posljedica manjkavosti provedenih istraživanja. Četvrto, iako je očito da se znatan broj navedenih uzroka vezuje za određena razdoblja u našem poslijeratnom razvoju i za točno određene sredine (regije), na to se rijetko ukazuje i ne vrši se njihova vremenska identifikacija. Peto, uzroci se, u cjelini gledano, prezentiraju fragmentarno. Na neki sistem u prezentiranju naoko različitih a u suštini usko povezanih i srodnih uzroka, nigdje nismo naišli.⁴⁰

3. OSNOVNE KARAKTERISTIKE MJESOVITIH GOSPODARSTAVA I SLOJA SELJAKA-RADNIKA

Mješovita gospodarstva veoma su heterogena kategorija u našoj poljoprivredi, koja u sebi sadrži niz prelaznih kategorija i grupa. Ova heterogenost djelomično proizlazi i iz različito dostignutog nivoa ekonomskog razvoja pojedinih naših područja. No njen osnovni razlog treba tražiti u ekonomskim, proizvodnim, demografskim, socijalnim i drugim obilježjima mješovitih gospodarstava. Kakav će odnos ova gospodarstva imati prema proizvodnji na vlastitom posjedu, prema unapređenju te proizvodnje i njezinoj proširenoj reprodukciji, prema suradnji s društvenim sektorom poljoprivrede, napose prema kooperaciji s tim sektorom, prema potrošnji stečenog dohotka, prema školovanju djece, itd., u velikoj će mjeri ovisiti o nizu okolnosti — kao što su

³⁹ »Kako je transfer stanovništva zaostajao za mogućnostima urbanizacije, promjena poljoprivrednog zanimanja nije bila vezana na prostorni premještaj, pa je tako nastala dobro poznata simbioza zemljišni posjed-zaposlenje u nepoljoprivrednim djelatnostima«. (Vlado Cvjetičanin: »Prilog razmatranju pitanja proširene reprodukcije individualnog gospodarstva«, *Sociologija sela*, br. 13—14/1966, str. 50.) Na ovaj uzrok nastanka mješovitih gospodarstava ukazuju i drugi autori, a među kojima posebno S. Komar, P. Marković i V. Puljiz.

⁴⁰ Za istraživanje nastanka mješovitih gospodarstava čini nam se zanimljivim »pregled ključnih varijabli koje sudjeluju u procesu deagrarizacije stanovništva u našoj zemlji«, što ih u svojoj doktorskoj tezi iznosi V. Puljiz. Prva grupa tih varijabli zadržana je u ekonomskom, socijalnom i političkom položaju poljoprivrednog stanovništva, druga u ponudi rada od strane nepoljoprivrednih djelatnosti, a treću čine socijalno-psihološki faktori deagrarizacije. (V. Puljiz: *Deagrarizacija kao oblik socijalne i prostorne pokretljivosti* (doktorska disertacija), Zagreb, 1975, str. 183.)

Sinoptički pregled faktora koji utječu na veću ili manju agrarnu prenapućenost, a time posredno i na potrebu za dodatnim zaposlenjem uz rad na gospodarstvu u veoma preglednoj formi daje R. Bičanić. On navodi dvije grupe faktora pokretljivosti agrarnog stanovništva: atraktivne i ekskluzivne, unutar kojih razlikuje egzogene i endogene faktore. (R. Bičanić: »Agrarna prenapućenost« *Sociologija sela*, br. 2/1963, str. 17.)

npr. veličina učešća dohotka koji se formira od rada izvan gospodarstva, zaposlenost izvan gospodarstva kućedomaćina ili nekog drugog člana domaćinstva, veličina i sastav domaćinstva, veličina zemljišnog posjeda, udaljenost radnog mjesta zaposlenih s gospodarstva, saobraćajna povezanost s ostalim naseljima, mogućnost zasnivanja suradnje s društvenim sektorom poljoprivrede, mjere agrarne politike i s tim u vezi ekonomski uvjeti privređivanja na gospodarstvu i slično.

Među osnovne karakteristike mješovitih domaćinstava, koja ističe većina autora, ubrajaju se *demografsko-socijalne*. Tvrdi se, naime, da je mješovito domaćinstvo u prosjeku veće od ostalih poljoprivrednih domaćinstava, i to ne samo prema ukupnom broju članova nego i prema broju aktivne radne snage i izdržavanih osoba.⁴¹

Uzrok ovoj pojavi je u tome što se mješovita domaćinstva obično sastoje od dvije, a ponekad i od više porodica, od kojih je jedna orijentirana na rad izvan gospodarstva a druga na rad na gospodarstvu.⁴²

Uslijed koegzistencije stalne zaposlenosti dijela aktivne radne snage izvan gospodarstva i stalne zaposlenosti drugog dijela na gospodarstvu (pri čemu zaposleni izvan gospodarstva obično rade i poljoprivredne poslove) te uslijed većeg broja izdržavanih članova i omladine na školovanju, unutar domaćinstva je izvršena specifična podjela rada i organizacija procesa proizvodnje na gospodarstvu. Naime, na poslovima gospodarstva više su angažirane žene i malodobna djeca, a nerijetko i manje sposobne starosne grupe.⁴³

U pogledu navedenih demografsko-socijalnih karakteristika postoje značajne razlike između mješovitih domaćinstava u zavisnosti o veličini posjeda kojim raspolažu, kao i o području u kojem su locirana (npr. što je područje ekonomski nerazvijeno to je prosječna veličina mješovitog domaćinstva veća, i obrnuto).⁴⁴

Druga grupa karakteristika mješovitih domaćinstava odnosi se na njihovu *poljoprivrednu proizvodnju*.

Među najmarkantnija proizvodna obilježja mješovitih gospodarstva-domaćinstva ubrajaju se slijedeća.

a) U prosjeku je mješovito po površini manje od čisto poljoprivrednog gospodarstva. Zato je distribucija ovih gospodarstava u posjedovnoj struktu-

⁴¹ »Mješovita gazdinstva imaju više članova domaćinstva i više omladine negoli čista poljoprivredna gazdinstva. Shodno ovome i odgovarajuće podgrupe gazdinstava prema profesionalnoj orijentaciji omladine u proseku po domaćinstvu u grupi mješovitih gazdinstava nego u grupi čistih poljoprivrednih gazdinstava«. (J. Simić: »Orijentacija seoske omladine u mješovitim i poljoprivrednim gazdinstvima u SR Srbiji«, *Sociologija sela*, br. 5—5/1964, str. 72.)

⁴² »Veće mješovito domaćinstvo je rezultat sastava domaćinstva. Takva domaćinstva sastavljena su obično od dve porodice, od kojih se jedna orijentiše na rad van gazdinstva, a druga na gazdinstvo«. (P. Marković: »Društveno-ekonomska kretanja na selu mediteranskog područja Jugoslavije«, *Sociologija sela*, br. 16/1967, str. 30.)

⁴³ »I slijedeći podaci ankete koji se odnose na sudjelovanje ženskih članova mješovitih seljačkih domaćinstava u obradi zemlje vrlo su ubjedljiv argument u prilog teze da mnoge teške poslove u poljoprivredi većinom rade ovi članovi«. (Ljubo Božić: »Neke karakteristike mješovitih gospodarstava u Bosni«, *Sociologija sela*, br. 7—8/1965, str. 52.)

J. Sparavalo navodi još jedan značajan faktor koji u posljednje vrijeme još više potencira organizacije proizvodnje na ovim gospodarstvima, a to je sve češće zapošljavanje članova ovih domaćinstava u inozemstvu.

⁴⁴ »Na gazdinstvima malim po površini zemljišta u pravilu živi malobrojno domaćinstvo — sastavljeno najčešće od jedne porodice. Tako je npr. prosečna veličina domaćinstava, a na gazdinstvima veličine preko 10 ha — 75 članova«. (P. Marković: *Migracije i promene agrarne strukture*, Zagreb, 1974, Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a, str. 57.)

ri asimetrična, odnosno njihovo relativno učešće u toj strukturi opada s porastom veličine posjeda, i obrnuto — povećava se sa smanjivanjem veličine posjeda.

No treba reći da i u ovom pogledu postoje značajne regionalne razlike, te se u nekim područjima ova gospodarstva po veličini ne razlikuju od poljoprivrednog gospodarstva.⁴⁵

b) Mješovita gospodarstva su sve manje proizvodna, odnosno u ukupnoj se tržišnoj proizvodnji smanjuje njihovo učešće. U tom smislu ona se postepeno gase kao proizvodne jedinice u poljoprivredi, dok manji broj onih koja nastoje da se održe sporije razvijaju tržišnu proizvodnju od ostalih gospodarstava. Takva gospodarstva, u cjelini gledano, karakterizira ekstenzivnost proizvodnje, zaostajanje u prinosima i proizvodnim rezultatima uopće, te proizvodnja ili pretežno ili isključivo za vlastite potrebe (autokonzum), zatim sve izrazitije zapuštanje zemljišnih površina, odnosno smanjivanje površina u eksploataciji (naročito onih perifernih i slabije kvalitete), stvaranje »socijalnog ugara, što u krajnjoj liniji dovodi do svođenja posjeda ovih gospodarstava na okućnicu, bilo smanjenjem obrade ili pak rasprodajom većeg dijela zemlje.

Cijeli ovaj kompleks karakteristika koje se direktno odnose na proizvodnju mješovitih gospodarstava, u nas je najkonciznije izradio V. Puljiz pojmom marginalizacije individualnog gospodarstva. On na slijedeći način definira taj pojam:

»Pod marginalizacijom individualnog gospodarstva podrazumijevamo smanjenje značenja posjeda u izdržavanju domaćinstva koje na njemu živi s jedne strane, te njegov mali značaj za ukupnu poljoprivrednu proizvodnju, pogotovo njen tržišni dio, s druge strane. Gospodarstvo postaje ekonomski marginalno ako je maleno i slabo ekipirano, ako se aktivni članovi na njemu orijentiraju na vanjske djelatnosti, ako je kućedomaćin star pa prema tome nesposoban za proizvodnu dinamiku koju nameću modernija sredstva rada i tržište.«⁴⁶

Na kraju spomenimo da i u pogledu obilježja proizvodnje mješovitih gospodarstava postoji niz specifičnosti i regionalnih varijacija, možda u većoj mjeri nego u drugih obilježja. Na primjer, za mediteransko područje P. Marković piše:

»Vrednost proizvodnje po gazdinstvu u ekonomski razvijenim rejonima ovoga područja veća je u poljoprivrednim gazdinstvima, dok je u ekonomski manje razvijenim rejonima ona veća na mešovitim gazdinstvima. U celom primorju i na ostrvima vrednost poljoprivredne proizvodnje je veća na poljoprivrednim gazdinstvima, dok je na celoj teritoriji zagorskog dela i u Poverdarju ona ili približno ista za obe grupe gazdinstva ili je veća na mešovitim gazdinstvima.«⁴⁷

⁴⁵ Na osnovu neposrednih istraživanja u pojedinim rajonima naše zemlje P. Marković iznosi slijedeće podatke o veličini mješovitih i poljoprivrednih gospodarstava: 3,06 i 5,16 ha u ravničarskom području, a 2,7 i 3,9 ha u planinskom području. Za mediteransko područje autor navodi da je prosječna veličina obiju kategorija gospodarstava približno ista, od čega ima odstupanja u pojedinim užim rejonima, kao npr. mješovita gospodarstva su prosječno veća od »čistih« poljoprivrednih gospodarstava na dalmatinskim otocima, priobalnom i zagorskom subregionu C. Gore. Vidjeti opširnije u već citiranom radu ovog autora: *Migracije i promene agrarne strukture*, str. 87 i 93.

⁴⁶ V. Puljiz: »Smanjenje broja poljoprivrednika i reorganizacija agrarne strukture«, *Ekonomika*, br. 6/1973, str. 82.

⁴⁷ Vidjeti u već citiranom radu ovog autora: *Migracije . . .*, str. 92.

c) Opremljnost mješovitih gospodarstava potrebnim sredstvima rada znatno je slabija negoli čisto poljoprivrednih gospodarstava. Ovo je i razumljivo s obzirom na okrenutost ovih gospodarstava radu i stjecanju dohotka izvan poljoprivrede.⁴⁷

Međutim i u pogledu opremljenosti postoje brojne iznimke, naročito u posljednje vrijeme kada se povećala sezonska zaposlenost poljoprivrednika u inozemstvu, pa čak i iz mješovitih gospodarstava.

d) Proizvodna suradnja s društvenim sektorom poljoprivrede naročito pogoduje mješovitim gospodarstvima, i to kako zbog deficitarnosti radne snage i proizvodne opreme, tako i zbog mogućnosti da usluge plate dohotkom zarađenim radom u nepoljoprivrednim djelatnostima. U toj suradnji više su razvijeni tzv. niži oblici kooperacije (korištenje usluga u oranju, sjetvi, žetvi, u nabavci raznovrsnog repromaterijala, itd.), nego viši oblici (npr. zajednička obrada zemlje na principu podjele dohotka prema ulaganjima i dr.), koji se sporadično javljaju samo u stočarskoj proizvodnji.

Na prihvaćanje kooperativnih aranžmana ovih gospodarstava utječu još neki faktori, kao npr. težnja da se zemlja po svaku cijenu obradi vlastitim snagama, pa makar i krajnje ekstenzivno i uz minimalne efekte.

Ovaj aspekt proizvodnje mješovitih gospodarstava najmanje je istraživani, pa su i naše spoznaje o tome prilično oskudne.

e) Mješovita domaćinstva dosta učestvuju u prometu zemlje, pretežno u davanju u zakup i prodaji. Na ovo su utjecali brojni faktori, a među njima i veća udaljenost radnog mjesta od gospodarstva te duže putovanje na rad i povratak s rada, brojnije zapošljavanje članova domaćinstva izvan gospodarstva, težnja da se zemlja kako-tako iskoristi davanjem u napolicu (ili pod još nepovoljnijim uvjetima), težnja da se porodica preseli bliže radnom mjestu (zbog čega se često zemlja rasprodaje, a kupuje nova), te rasprodaja udaljenijih parcela za čiju je obradu potrebno više vremena itd.⁴⁸

Međutim, dosta je slučajeva baš među mješovitim domaćinstvima, posebno među manjim po veličini i onima čiji članovi rade bez kvalifikacija u industriji, da »zadržavaju ukupan posjed kao neko zaleđe i sigurnost, jer zemlju gledaju kao na snagu koji ni 'voda ne može saprati ni vatra spaliti'«. ⁵⁰

Iznimni su slučajevi (ali ih ima) da mješovita domaćinstva dokupljuju zemlju novčanim sredstvima zarađenim u nepoljoprivrednim djelatnostima.⁵¹

Treća grupa karakteristika mješovitih domaćinstava odnosi se na njihovo *ekonomsko ponašanje*, odnosno na način stjecanja i potrošnje dohotka. Pobrajati ćemo ih i ukratko prokomentirati najbitnije od tih karakteristika.

⁴⁸ Na postojanje još nekih razloga za slabiju opremljenost mješovitih gospodarstava i uopće zapošljavanja poljoprivredne proizvodnje upućuju i rezultati istraživanja, o kojima izvještava E. Dilic: »S druge strane, tipični neusvojitelji proizvodnih inovacija su mješovita domaćinstva s najvećim udjelom stalno zaposlenih članova izvan gospodarstva, te gospodarstva s najmanjim zemljišnim posjedom, stočnim fondom i stupnjem profesionalne stabilizacije kako čisto poljoprivrednih tako i mješovitih domaćinstava, kao i osnovne pravce njihove proizvodne orijentacije«. (E. Dilic: »Neke osnovne inovativnosti u seoskim sredinama Vojvodine«, *Sociologija sela*, br. 43/1974, str. 137.)

⁴⁹ »S druge strane, radna snaga sela zapošljavala se a da nije istovremeno bila u mogućnosti i da preseli svoje domaćinstvo u grad ili bližu okolicu radnog mjesta. Takva domaćinstva rasprodaju višak zemlje ili pak taj višak daju u zakup drugome. Općenito se može konstatirati da je na tržište zemlje dobrim dijelom dolazila zemlja baš ovih deagrariziranih domaćinstava, i to kako u kupoprodaji tako i u zakupu«. (V. Cvjetičanin: »Međuseljački promet zemljom«, *Sociologija sela*, br. 2/1963, str. 38.)

⁵⁰ (S. Livada: »Mješovita gospodarstva...«, *Sociologija sela*, br. 7—8/1965, str. 40.)

⁵¹ Na ovakve slučajeve upozorava npr. M. Jevđović kada piše: »Neka domaćinstva kupuju zemlju i pored toga što imaju zaposlene članove van sopstvenog gazdinstva, s obzirom da zaposlenjem van gazdinstva nije rešen problem viška radne snage. U takvim se gazdinstvima čak i prihod zaposlenja van gazdinstva koristi za kupovinu zemlje.« (»Karakteristike...«, *Sociologija sela*, br. 11—12/1966, str. 88—89.)

a) U strukturi dohotka mješovitih domaćinstava, dohodak stečen radom izvan gospodarstva postao je dominantan i iz njega se alimentiraju najvažnije životne potrebe domaćinstva. Prihodi koji se stječu s gospodarstva postali su dopunski i sporedni — uglavnom u obliku prirodne potrošnje.

U odnosu na čisto poljoprivredna, mješovita domaćinstva u prosjeku raspoložu većim ukupnim sredstvima, napose novčanim.

S obzirom na redovno i kontinuirano pritjecanje dohotka u domaćinstvo, stvara se nov raspored njegove potrošnje i nove potrošačke navike.

b) U potrošnji dohotka izraženo je nekoliko karakterističnih tendencija:
— dezinvestiranje u gospodarstvo, odnosno maleno ili nikakvo ulaganje u proširenu reprodukciju;

— dokupljavanje prehrambenih proizvoda (meso, mlijeko, šećer, ulje, te razne druge prehrambene prerađevine), čime se značajno podiže standard ishrane cijelog domaćinstva;

— ulaganje u izgradnju stambenih zgrada predstavlja za mnoga mješovita domaćinstva jednu od glavnih stavki novčanih izdataka;

— ulaganje u standard domaćinstva kupovinom razne industrijske robe, počev od namještaja, raznih proizvoda »bijele« tehnike (električne peći, hladnjaci, strojevi za pranje rublja, itd.) radio i TV-aparata, do sredstava prijevoza (bicikli, motocikli i automobili);

— školovanje djece često zahtijeva relativno velika financijska sredstva, pogotovo kada su ona u školama drugog stupnja i na višim i visokim školama, odnosno fakultetima, u koje mješovita domaćinstva sve češće šalju svoju djecu.⁵²

Prema P. Markoviću, mješovita domaćinstva u privredno razvijenim rajonima znatno više ulažu sredstva u gospodarstvo i njegovo unapređenje nego u nekim drugim razvijenim rajonima. Naime, u tim je područjima nerazvijeno tržište i veći je broj mješovitih domaćinstava koji se sastoje od dvije ili više porodica, pa zaposleni izvan gospodarstva svojim zaradama, radom u nepoljoprivrednim djelatnostima, pomažu one koji su ostali na gospodarstvu, i to uglavnom kroz ulaganja u proizvodnu opremu, dokup zemlje, kupovinu radne stoke, itd.⁵³

4. NEKA SHVAĆANJA O SELJACIMA-RADNICIMA

Na kraju ovog poglavlja potrebno je, barem ukratko, osvrnuti se na neka karakteristična shvaćanja o seljacima-radnicima.

U svome već citiranom radu o mješovitim gospodarstvima S. Livada iznosi pregled takvih shvaćanja o seljacima-radnicima, za koja kaže da nisu provjerena, da su djelomično naslijeđena iz predratnog perioda, i da kao takva uglavnom nisu točna. Ta se shvaćanja mogu svesti na tvrdnju da su seljaci-

⁵² »Naime, može se zapaziti da domaćinstva sa zaposlenima van gazdinstva imaju relativno veće investicije u standard domaćinstva nego domaćinstva bez stalno zaposlenih.

Posebnu stavku u strukturi potrošnje mješovitih domaćinstava predstavlja izdatak za izgradnju stambenih zgrada«. (M. Trifunović: »Sociološki pristup izučavanja budžeta seoskih porodica«, *Sociologija sela*, br. 11—12/1966, str. 154.)

»Kao tipični usvojitelji domaćinskih inovacija javljaju se mješovita domaćinstva-gospodarstva s manjim zemljišnim posjedom i manjim stočnim fondom.« (E. Dilić: »Neke osnove...«, *Sociologija sela*, br. 43/1974, str. 138.)

⁵³ Već citirani rad ovoga autora: »Migracije...«, str. 86.

radnici jedako slabi poljoprivrednici kao i radnici. U tom smislu se za seljake -radnike tvrdi da su kao radnici manje produktivni, da se brzo zamaraju na poslu, da pokazuju nedovoljnu koncentraciju i slabu distribuciju pažnje u obavljanju poslova, da prave velik »škart«, da su nedisciplinirani i da često izostaju s posla, da u industriju unose seljački mentalitet itd.

O pretpostavkama da su seljaci-radnici slabi poljoprivrednici mislimo da nije potrebno govoriti, jer su one sadržane u netom iznijetim proizvodnim i ekonomskim karakteristikama mješovitih gospodarstava.

C. Kostić u svojim radovima također iznosi niz sličnih negativnih osobina seljaka-radnika kao industrijskih radnika, iznosi mišljenja sredina u poduzećima i rudnicima o njima, navodi konkretne primjere njihova slabog rada u industriji (sklonost da rade u noćnoj smjeni u kojoj se manje radi, izostajanje s posla u vrijeme poljskih radova itd). Međutim, s tim u vezi on ističe da se prilikom davanja ovakvih kritika na račun seljaka-radnika oni obično promatraju »kao jedna neizdiferencirana radna masa« i da se »obično ne uočavaju u njoj razne grupe, među kojima postoje znatno kvalitetne razlike, grupe koje imaju različit odnos prema industriji.⁵⁴

Da je ovakav pristup neophodan, pokazuju i zapažanja eminentnog istraživača ovog socijalnog sloja u našoj zemlji i u svijetu, S. Krašovca, koji se ne slaže s rasprostranjenim shvaćanjima o seljcima-radnicima kao lošim i slabijim radnicima od njihovih gradskih kolega.⁵⁵

Za seljake-radnike se također tvrdi da su društveno manje aktivni od drugih radnika ili da su potpuno neaktivni u organima samoupravljanja u svojim radnim organizacijama. I tu imamo rezultate istraživanja I. Perića, koji takva shvaćanja dovode u sumnju.⁵⁶

5. ZNAČAJ MJEŠOVITIH GOSPODARSTAVA I SELJAKA-RADNIKA U DRUŠTVENO-EKONOMSKOM RAZVOJU

U nedostatku istraživanja u nas se značaj i uloga ovih gospodarstava više procjenjuje i pretpostavlja nego što se »mjeri i kvantificira«, odnosno rasuđivanje o njima se ne temelji na empirijski dovoljno provjerenim činjenicama.

U raspravljanju o demografsko-socijalnim posljedicama nastanka ovakvih gospodarstava navode se dvije suprotne tvrdnje. Naime, s jedne se strane tvrdi da mješovito domaćinstvo konzervira stari tip patrijarhalne, proširene porodice, a s druge strane da zapošljavanje članova domaćinstva u nepoljoprivrednim djelatnostima doprinosi razbijanju starih porodičnih zadruga te da u postojećoj seljačkoj porodici izaziva dalekosežne promjene (u unutra-

⁵⁴ Već citirani rad autora: »Sastav industrijske...«, *Socijalizam*, br. 12/1954, str. 37 i 38.

⁵⁵ »Ankete, koje je provela grupa istraživača, uključivši i mene, u razvijenim područjima socijalističke Jugoslavije, pokazale su da se u svega nekoliko slučajeva generalno optuživalo radnike-seljake za često ili sezonsko izostajanje s posla i odsustvo interesa za rad. Naprotiv, u nekim užim granama industrije kao što su rudarstvo, metalurgija, čak i tekstilna industrija, 'ouvriers-paysans' se smatraju boljom radnom snagom, fizički jačom i s većom rezistencijom, s višim radnim standardom i većom disciplinom nego što su gradski radnici — naročito omladina; ukratko, »seljaci« su se u tim granama industrije često smatrali kao jedina radna snaga na koju se uprava poduzeća mogla osloniti, kako s obzirom na stabilnost, tako i s obzirom na regrutiranje radne snage iz mladih generacija. (S. Krašovec: »Budućnost mješovitih gospodarstava«, *Sociologija sela*, br. 7—8/1965, str. 14.)

⁵⁶ »Izneseni podaci, barem za ova istraživana poduzeća, upućuju na zaključak da na učešće radnika u samoupravnim procesima u prvom redu utječe: visina kvalifikacije, stupanj obrazovanja i dužina radnog staža u samom poduzeću, a da posjedovanje ili neposjedovanje nekretnina (kao glavna nekretnina uzimana je zemlja, primj. V. C.) u tom pogledu ima daleko manji značaj. (I. Perić: »Radnici-seljaci u industrijskim poduzećima«, *Sociologija sela*, br. 7—8/1965, str. 65.)

šnjoj organizaciji proizvodnje i potrošnje, u demokratizaciji odnosa i veće uloge žene, u slabljenju utjecaja kućedomaćina-oca porodice, u heterogenizaciji radnog i slobodnog vremena u porodici, itd.), a one je sve više približavaju gradskom tipu radničke porodice.⁵⁷

Nadalje, u ovoj grupi posljedica spominje se i feminizacija radne snage s njezinim i pozitivnim (veća uloga žene u odlučivanju i negativnim posljedicama (prevelika radna opterećenost žene), zatim devitalizacija radne snage (uključivanje djece i starih osoba u rad na gospodarstvu), usmjerenost djece na nastavljanje školovanja u školama drugog stupnja, smanjenje agrarne prenapućenosti i rasterećenje poljoprivrede »suvišnih ustak«, depopulacione tendencije i odumiranje seoskih naselja i slično.

Među negativne proizvodne posljedice ubrajaju se sniženje produktivnosti u poljoprivredi, smanjenje fizičkog obima proizvodnje, odnosno njezina marginalizacija; usitnjavanje gospodarstva i smanjenje njegove prosječne veličine; isključivanje produktivnih površina iz eksploatacije (»socijalni ugar«); zadržavanje posjeda, što otežava podruštvljenje poljoprivrede. Među pozitivnim se posljedicama ističu: ubrzavanje deagrarizacije i labavljenje tradicionalne vezanosti za zemlju, što dovodi do postupnog gašenja gospodarstva; poboljšane mogućnosti za podruštvljenje individualne poljoprivrede (kooperacija, zakup, prodaja zemlje društvenom sektoru); autokonzumna proizvodnja, što smanjuje pritisak na tržište poljoprivrednih proizvoda itd.

U oblasti potrošnje se kao pozitivne posljedice ističu: povećana osobna potrošnja u selu, prije svega za ishranu, odijevanje, stanovanje, higijenu, zdravlje, kulturu, razonodu itd., u čemu se selo sve više približava standardima grada; povećanje opremljenosti seoskih domaćinstava modernim kućanskim pomagalima i aparatima. Među negativne tendencije u potrošnji ističe se slab interes za ulaganje u proizvodnju i opremanje gospodarstava.

Spomenimo i nekoliko općih sintetičkih ocjena.

Prije svega, postojanje mješovitih gospodarstava i veoma brojnog »mješovitog« stanovništva znatno olakšava i umanjuje teškoće u društvenom i ekonomskom razvoju cijele zemlje, posebno u prvim fazama industrijalizacije. To se prvenstveno ogleda u smanjivanju troškova urbanizacije, odnosno preseljavanja i smještaja ogromnog broja seljaka-radnika u gradove — blizu industrije. Drugo, povećana kupovna moć ovoga specifičnog radnog sloja u suštini potpomaže razvoj industrije, posebno one koja proizvodi robu široke potrošnje, jer proširuje tržište njezinih proizvoda.⁵⁸

Mješovita gospodarstva i stanovništva na njima znatno su utjecali na podizanje općeg životnog standarda i ekonomskog nivoa individualne poljopri-

⁵⁷ O utjecaju zapošljavanja na razbijanje porodične zadruge upućujemo na rad Blage Petroske: »Struktura, privređivanje i starešina porodične zadruge«, *Sociologija sela*, br. 40—42/1973, str. 125.

⁵⁸ Na ovu ekonomsku stranu značaja mješovitih gospodarstava u nas najcjelovitije je ukazao S. Krašovec: »Veliko povećanje ukupnih dohodaka gospodarstava znači znatno povećanje kupovne moći cijelog područja. Bez mnogo novih stanova čak i u industriji sa visokim stepenom nestabilnosti zaposlenja, ovo stanovništvo stječe industrijske vještine i gradsku psihologiju. To u velikoj mjeri dokida seljački način života i osigurava viši dohodak. Kako je ovo stanovništvo 'samoopskrbeno' s obzirom na stanovanje i ishranu, to se znatan dio ukupnih dohodaka može odvojiti za kupovinu, industrijske potrošačke robe i za štednju. Nasuprot 'graničnim', 'čistim' poljoprivrednicima, koji su sasvim beznačajni kupci i uglavnom samodovoljni proizvođači i nasuprot gradskim radnicima i službenicima koji sve dotle dok imaju niska primanja troše najveći dio svojih dohodaka za hranu i stanovanje, ovi slojevi mogu postati najveći potrošači industrijske robe, daleko iznad nivoa najneophodnijih potreba. Ako bi ih se administrativnim mjerama isključilo iz industrije ili iz poljoprivrede, tržište bi se značajno suzilo.« (Citirani članak iz *Sociologije sela*, br. 7—8/1965, str. 16. i 17.)

vrede i sela uopće. To je doprinijelo ublažavanju klasnih razlika i imovinske diferencijacije i polarizacije u našem selu, do koje bi vjerojatno došlo u uvjetima nepostojanja mješovitih gospodarstava.

Nadalje mješovita gospodarstva i stanovništvo na njima odigrali su veliku ulogu u kulturnom i društvenom preobražaju naših zaostalih tradicionalnih seoskih sredina i u prevladavanju uvjeta »idiotizma seljačkog načina života«. Primjeri penetriranja novoga i progresivnoga u selo brojni su. Spomenimo samo pojavu novih zanimanja i razvoj podjele rada, prijenos kulturnih i drugih navika i obrazaca ponašanja iz grada i industrije u selo, te unošenje u selo i seoska domaćinstva proizvoda suvremene civilizacije, sve jače i češće prisustvo novih oblika i sadržaja provođenja slobodnog vremena, potiskivanje sitnovlasničke psihologije seljaka i mijenjanje njegove svijesti i shvaćanja o životu i društvu opće, itd., itd.⁵⁹

6. PERSPEKTIVE MJEŠOVITIH GOSPODARSTAVA

Za kraj ove panorame stavova i pogleda jugoslavenskih autora o mješovitim gospodarstvima i sloju seljaka-radnika, te rezultata istraživanja o njima, ostaje nam da se sa nekoliko riječi osvrnemo na *perspektivu održavanja* ovoga sloja radnih ljudi i kategorije gospodarstava u našem društvu. Citirat ćemo o tome dva, po našoj ocjeni kompetentna mišljenja, S. Krašovca i V. Puljiza:

»Radnik-seljak živi bolje, ima veći ukupan dohodak, iako je u poljoprivredi njegov dohodak po hektaru relativno nizak i njegova plaća iz nepoljoprivrednog rada također relativno niska. U suvremenim tehnološkim i društvenim uvjetima visok ukupan dohodak, te brojne uštede u troškovima za stanovanje, kupovinu povrća, mesa itd., što inače predstavlja 60—70% rashoda radničkog porodičnog budžeta, čini sloj radnika-seljaka relativno stabilnim, u relativnom smislu gotovo permanentnim (barem što se tiče njihova ukupnog broja ako ne individualno) i to kako u brojnim područjima koja se ekonomski razvijaju tako i pod određenim uvjetima i u nekim razvijenim zemljama.«⁶⁰

»Mješovito gospodarstvo će, po svemu sudeći, još dugo ostati osnovna značajka jugoslavenske poljoprivrede. Sigurno će se postepeno mijenjati njegova suština, budući da će sve više gubiti karakter ekonomske nužnosti. Već se nazire neproduktivna, rekreaciona komponenta izvjesnog broja mješovitih gospodarstava.«⁶¹

Uz ovo bismo dodali i sljedeće: kada se govori o trajnosti i perspektivi ove kategorije i socijalnog sloja, čini se da bi bilo najadekvatnije upotrebljavati termin *persistencija* ili *persistiranje* mješovitog gospodarstva i seljaka-radnika, označavajući time njihovo tvrdokorno i ustrajno održavanje, bez obzira na svu težinu njihovog položaja i neodređenost njihovog statusa u društvu.

⁵⁹ Od mnogih svjedočenja o ovakvoj misiji seljaka-radnika izdvojili smo mišljenje vrsnog poznavca našega suvremenog sela, S. Šuvara: »Osobito je brojna sloj tzv. seljaka-radnika, ljudi sa dva zanimanja i dva dohotka, koji su prenosioci seoskih kulturnih utjecaja u grad, i u isto vrijeme prenosioci gradskih kulturnih utjecaja u selo.« Socijalna heterogenizacija seoskog življa ima velik kulturni značaj prije svega u tome što se samo selo sve više formira kao društvena zajednica s razvijenom podjelom rada. Ono se utoliko približava tipu društva za koje, prema Durheimu, vlada organska solidarnost ili pak, prema Tönniesu, vlada mehanička volja — selo sve manje predstavlja *Gemeinschaft* a sve više *Gesellschaft*«. (S. Šuvar: »Kulturne promjene u selima Jugoslavije«, *Sociologija sela*, br. 29—30/1970, str. 125 i 126.)

⁶⁰ S. Krašovec: »Budućnost...«, *Sociologija sela*, br. 7—8/1965, str. 15.

⁶¹ V. Puljiz: »Mješovita gospodarstva...«, *Sociologija sela*, br. 29—30/1970, str. 103 i 104.

Summary

PART-TIME FARMS AND PEASANTS/WORKERS IN THE POST-WAR PERIOD IN WORKS OF YUGOSLAV AUTHORS

In this study the authors give an analysis of the works which have been written by Yugoslav authors since the war and which deal with part-time farms and peasants/workers. These works consist chiefly of articles published in periodicals, of analyses of statistical material, and of reports on various investigations. Some of the works also contain casual observations relating to these subjects. Part-time farms and peasants/workers have been the subject of many publications of Yugoslav economists, sociologists, demographers, geographers, agriculturalists, etc.

The study is divided into six chapters.

At the beginning of the first chapter the author states that most of the works he has studied appear to accept uncritically the definition of official statistics. According to that definition a part-time farm is any farm from the household of which one or several members work on the farm permanently. Pointing to the limitations of this definition, the author recalls the views of certain authors who have devoted more attention to this question and have tried to work out their own definitions of the concept (Stane Krašovec, Cvetko Kostić and Stipe Šušar).

In the second chapter the author describes the causes of the emergence of part-time farms. He divides them into two basic groups: (1) causes deriving from agriculture or what are called internal reasons; and (2) causes outside agriculture or what are called external causes. He emphasizes that this is only a conditional classification, because in most cases the causes are closely interlinked.

Among the most important causes in the first group the author lists the following: small size of holdings, rural overpopulation, large size of rural families, divisions of small-holding, etc. The most important causes in the second group are industrial development, low personal incomes, the various benefits deriving from regular employment, good communication links between settlements, the slow advance of urban development in comparison with de-agrarization, etc.

The author finds that in the works analysed these causes are inadequately interconnected and that they are not classified according to their respective importance. At the same time he points to certain possibilities for working out a classification of the causes of the emergence of part-time farms.

In the third chapter the author analyses the demographic, social, productive and economic characteristics of part-time farms, dealing in closer detail with the characteristics of the production and economy of part-time farms such as a growing orientation of these farms towards livestock growing, less investment in farming, inferior farming equipment in comparison with purely agricultural households, a tendency towards selling or renting farm land, a tendency among peasants/workers to spend money on improving their living conditions, etc.

In the fourth chapter the author quotes some characteristic views on peasants/workers chiefly from the works of S. Livada, C. Kostić and S. Krašovec.

The fifth chapter discusses the importance of part-time farms and peasants/workers in Yugoslavia's social and economic development in the light of the various (favourable or adverse) consequences which derive from the existence of part-time farms and peasants/workers both in rural areas and in towns.

The author refers to the various demographic and social consequences arising from the rapid spread of part-time farms (conservation of the expanded family, increased engagement of women, children and old men on various kinds of farm work, etc.), the adverse effects on production (decreasing productivity in farm production, economic marginalization of private farms, discontinuation of land cultivation, production exclusively for private requirements, etc.), adverse effects on consumption, cultural consequences, etc.

The author then notes the existence of contradictory views regarding the usefulness of part-time farms for socio-economic development.

As regards their prospects, which the author discusses in the 6th chapter, it is largely believed that part-time farms and peasants/workers will remain in existence for some time to come. However, part-time farms will gradually lose the character of economic necessity while their non-economic purpose will become more and more manifest.

Резюме

СМЕШАННЫЕ ХОЗЯЙСТВА И КРЕСТЬЯНЕ-РАБОЧИЕ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД В РАБОТАХ ЮГОСЛАВСКИХ АВТОРОВ

Автор анализирует работы югославских авторов в послевоенный период, посвященных вопросу смешанных хозяйств и крестьян-рабочих. Главным образом излагаются статьи опубликованные в журналах, статистические анализы и сообщения об исследованиях проведенных в этой области. Приводится и работы лишь намечающие эту тематику. Вопрос смешанных хозяйств и крестьян-рабочих обследован у нас рядом известных научных и практических работников, экономистов, социологов, демографов, географов, агрономов и др.

Работа состоит из шести разделов.

В начале работы, автором раскрываются не критические приемы в принятии дефиниции официальной статистики. Следовательно, смешанным хозяйством является каждое хозяйство у которого один или больше членов постоянно заняты в одной из несельскохозяйственной деятельности, тогда как ее остальные члены работают в этом хозяйстве. Автор указывает на недостаточную обоснованность этой дефиниции и приводит исследовательские работы авторов, отражающие новые концепции в трактовке этого понятия (Стане Крашовец, Цветко Костич и Стипе Шувар).

В другом разделе приводятся причины возникновения смешанных хозяйств. Автор отмечает две группы причин: 1) причины вытекающие из самого сельского хозяйства, или — внутренние причины, и 2) причины имеющие место вне сельского хозяйства, или — внешние причины. Это лишь условное разделение основных групп причин, так как причины узко связаны между собой и очень часто их трудно различать.

К главным причинам первой группы автор относит следующие факторы: мелкий земельный участок, аграрную перенаселенность, численность сельской семьи, деление хозяйства и т. п. В другой группе находим следующие причины: развитие промышленности, в частности интенсивной промышленности, низкий уровень заработной платы, разные прибыли из рабочего отношения, хорошие пути сообщения между селениями, замедленный ход урбанизации в сравнении с деаграризацией и др.

Автор наконец указывает на непрочную связанность этих причин разработанных в исследованиях и отсутствие классификации по их значению. Автором предложены возможные приемы в разработке классификации причин возникновения смешанных хозяйств.

В третьем разделе исследованы демографическо-социальные производственные характеристики а также и экономические особенности смешанных хозяйств. Толкуются более сильная направленность этих хозяйств на скотоводство, низкий уровень вложений в хозяйство, недостаточная снабженность средствами производства в сравнении с хозяйствами чистого сельскохозяйственного типа, тенденция продавать и давать в наем землю, ориентация крестьян-рабочих к капитальным вложениям в домохозяйства повышающие жизненный уровень и т. п.

В четвертом разделе цитируются некоторые характерные концепции о крестьянах-рабочих, показанных главным образом в работах С. Ливада, Ц. Костича и С. Крашовца.

В пятом разделе автором анализируется важность смешанных хозяйств и крестьян-рабочих в рамках общественно-экономического развития Югославии. Это убедительно подтверждают приведенные автором, различные последствия (отрицательные и положительные) вызванного существованием смешанных хозяйств и крестьян-рабочих в деревне и городе.

Автор приводит различные демографическо-социальные последствия в связи с большой распространенностью смешанных хозяйств (сохранение расширенной семьи, повышенная активность женщины, детей и стариков в выполнении разных сельскохозяйственных работ и др.), понижение производительности

сти сельскохозяйственной продукции, экономическое вытеснение единоличных хозяйств, запущенные участки т. е. неохотно обрабатываемая земля, производство для собственного потребления и др.), последствия высказывающиеся в потреблении, затем культурные последствия и др.

Автор затем указывает на несогласованность в позициях и расхождения касательно понимания большей или меньшей полезности смешанных хозяйств по отношению к общественно-экономическому росту.

Относительно их перспективы которую автор обсуждает в шестом разделе, существует принятое мнение что смешанные хозяйства и крестьяне-рабочие будут существовать продолжительное время. Но тем не менее, они постепенно потеряют характер экономической необходимости и в первый план подвинется их неэкономичное предназначение.